

# ЗАГАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОЇ НАУКИ

---

*В. Тацій*, ректор Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, президент Академії правових наук України, академік НАН України

## **Людина і правова держава: проблеми взаємовідносин і взаємодії**

27 березня 2008 р. у Києві відбувся форум української інтелігенції. У його роботі взяв участь Президент України Віктор Ющенко. Представники 24 областей України, Автономної Республіки Крим, міст Києва і Севастополя зібралися, щоб обговорити Концепцію гуманітарного розвитку України.

У виступі Президента України наголошувалося на особливій ролі інтелігенції у духовному розвитку суспільства і розв'язанні нагальних проблем гуманітарної сфери.

На зорі незалежності нашої держави суспільство мріяло про найкращу державу, ідеал якої закріпили у ст. 1 Конституції України, що і покликано стати нашою національною ідеєю: «Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава». Звичайно ця стаття має програмний характер, визначає стратегію та основні напрями подальшого розвитку України, становлення дійсно демократичної та правової держави.

Проте формування правової держави передбачає як мінімум дві важливі складові: 1) розгалужену та несуперечливу систему законодавства та 2) високу правосвідомість громадян, передовсім тієї частини, яку прийнято називати інтелігенцією, що за своїм покликанням має бути носієм культури, високої моралі, патріотизму, громадянської відповідальності. Якщо з першою умовою проблеми поступово вирішуються, то питання правової культури та й взагалі гуманітарної складової розбудови правової, демократичної держави дедалі більше загострюються.

Треба, нарешті, переконати суспільство, всіх наших громадян у тому, що всі ми є творцями не лише власної долі, а й власної держави, маємо

зможу безпосередньо впливати на її розквіт або занепад. Адже саме від кожного з нас залежить, як скоро вона стане правовою, демократичною та соціальною. Натомість ми маємо політичну нестабільність, суперечки між гілками влади, повну бездіяльність парламенту.

Цьому сприяє багато чинників. Один із них — запровадження системи виборів, за якою народ виявився практично відстороненим як від визначення кандидатів на депутатські мандати, так і від їх обрання. Так само й депутати сьогодні відсторонені від виборців. Відповідні наслідки науковці передбачали, але мало хто звертав на це належну увагу. Безвідповідально поставилося до виборів і саме суспільство: підкуп виборців, протестний настрій проти всіх, хто при владі, не сприяв обранню людей, підготовлених до відповідальної законотворчої роботи.

Виправити такий стан речей мали на меті прийнятий 11 січня 2008 року Указ Президента України «Про підготовку та проведення Всеукраїнського форуму інтелігенції», розробка та виконання Концепції гуманітарного розвитку, регіональні громадські слухання Концепції, що були проведені у всіх областях країни. Зокрема, за нашою ініціативою, до проекту Концепції був включений окремий розділ під назвою «Людина і держава».

Звідси актуальна проблема правового забезпечення розвитку гуманітарної сфери, яке має спиратися на пріоритетність інтересів людини, поваги до особистості, її прав та основних свобод. Йдеться, насамперед, про гарантування основоположних прав людини: на працю, соціальний захист і відпочинок; на безпечне природне середовище; на вільний розвиток особистості, її свободу та особисту недоторканність; на безпечне життя, охорону здоров'я, медичну допомогу і медичне страхування; на повагу гідності, свободу наукової, технічної, літературної, художньої і соціальної творчості, захист інтелектуальної власності тощо.

У найзагальнішому сенсі під гуманітарними аспектами розбудови демократичної, соціальної, правової держави слід розуміти ті, які спрямовані до людини, її інтересів та прав. Адже формування правової держави не можна зводити лише до інституційного аспекту — верховенства правових законів, поділу влади та нормативного закріплення системи прав людини і громадянина. Це дуже важливо, але не вичерпує всіх сторін цього складного процесу. Як підтверджує практика демократичних перетворень, ключовим тут є саме рівень розвитку людини, тобто «людино-вимірні» аспекти процесу державо- і правотворення, передовсім активна

роль у цьому процесі інтелігенції. Причому йдеться про розуміння інтелігенції в широкому сенсі як соціального прошарку людей, що професійно займаються розумовою діяльністю, творчою працею, поєднують у собі високу моральність і культуру, глибокі знання та відповідальність. Тому, звісно, інтелігенція за своєю природою не може бути байдужою до своєї Батьківщини, народу, бід та негараздів суспільства, проблем всебічного забезпечення прав і свобод кожної людини.

Йдеться про пріоритет формування правового суспільства як необхідну передумову демократичної, правової та соціальної держави. Це суспільство, в якому діє принцип верховенства права, в якому права людини є витребуваними, безумовними і гарантованими. Побудувати правову державу і суспільство можна лише тоді, коли права людини стануть реальним фактом, тобто існуватимуть і як нагальна потреба кожного громадянина, і як цінність суспільної правової свідомості, і як факт безпосереднього ставлення до інших людей з боку як окремих громадян, так і держави та її органів.

Тому саме особистість, що здійснює своє право на самореалізацію, є основоположною умовою існування і громадянського суспільства, і правової держави. Як суб'єкт правового суспільства та держави особистість постає громадянином, який вирізняється серед інших почуттям високої громадянської відповідальності та патріотизму.

Далі слід звернути увагу на правову свідомість як систему правового змісту і цінностей, на її установки, що дають підстави для висновку про панування у взаєминах між людьми права. Адже основоположними установками правосвідомості виступають — безумовний обов'язок поважати чуже право і обумовлений повагою до людської сутності, ролі людини як громадянина і члена суспільства обов'язок обстоювати власне право. За цих умов людина готова діяти шляхом самообмеження власних інтересів задля блага інших людей суспільства і держави, що завжди було основною ознакою інтелігенції.

Нарешті, синтезуючим фактором формування правової держави і правового суспільства є правова культура. Саме правова культура визначає в остаточному вимірі долю політико-правових реформ, реформування судової системи, нормативно-правових актів і інститутів. Адже від рівня правової культури залежить: будуть вони діяти чи ні. Найважливішою функцією правової культури в сучасному суспільстві є формування правових умов, у яких здійснюється дискусія, обговорення питань, які мають загальний інтерес як для окремих індивідів, так і держави, формується громадська думка та очікування.

Нині Україна перебуває в стані динамічного державотворчого процесу, реально просувається шляхом становлення демократичних політичних структур і заснованої на правових засадах системи економічних відносин. Головним у цьому процесі є орієнтація на загальновизнану систему цінностей, найважливіші складові якої — демократія, ринкова економіка, інтелект — становлять підвалини сучасної цивілізації.

У просуванні в цьому напрямі виникає багато труднощів і суперечностей. Адже демократичні цінності за умов посттоталітарного суспільства були значною мірою деформовані. Базові для суспільства поняття ринкової економіки набули за роки незалежності невластивого їм економічного, соціального і морального змісту. Нові форми активності, приватне підприємництво в українському суспільстві часто ототожнювались із протиправними діями (для чого, до речі, були підстави) і мали наслідком розшарування суспільства на багатих і бідних. Гуманітарна сфера суспільства останніми роками зазнала надзвичайно болючих трансформацій. Масова свідомість була дезорієнтована, значною мірою зруйнована високоморальна, творча складова інтелігенції.

Зайвим буде констатувати, що утвердження верховенства права, рівності всіх перед законом, незалежності судової гілки влади, забезпечення доступу громадян до правосуддя, ефективність інститутів правопорядку та судочинства у відстоюванні прав та свобод громадян є сьогодні однією з найактуальніших проблем. Такий висновок підтверджується і результатами соціологічних досліджень. За даними моніторингового опитування Інституту соціології НАН України «Українське суспільство» 2006 р., переважна більшість респондентів (майже 70 %) зазначили, що їм не вистачає дотримання чинних у країні законів і лише 2,3 % опитаних не цікавляться цим питанням. Це один з найвищих національних рейтингів «нестачі» поряд з браком державного захисту від зниження рівня життя — 77,3 %, заощаджень — 76,7 %, ладу в суспільстві — 74,3 %, стабільності в державі й суспільстві — 72,2 % (для порівняння: респондентам також не вистачає — «необхідної медичної допомоги» — 54,2 %, «підходящої роботи» — 43 %, «можливості купувати найнеобхідніші продукти» — 35,7 %, «необхідного одягу» — 25,7 %).

Передовсім у сфері розбудови правової, демократичної держави в Україні особливо виділяються проблеми захисту прав і свобод людини й громадянина. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини й громадянина є головним конституційним обов'язком держави, проте, значна частина громадян України не має змоги у повному обсязі реалізувати власні права. Адже практична цінність прав і свобод людини та грома-

дянина полягає у їх реальності, тобто у можливості здійснення повноважень, які випливають зі змісту того чи іншого суб'єктивного права. Реальність прав людини має забезпечуватися цілою низкою гарантій — засобів, способів та умов, використовуючи які суб'єкт досягає безперечного здійснення своїх прав. У свою чергу ці гарантії зумовлені рівнем демократії, розвитком економіки, правової культури суспільства, ступенем незалежності судової влади, обґрунтованістю встановлених законом обмежень тощо.

Аналіз процесу здійснення захисту прав людини в Україні свідчить, що за роки незалежності наша держава опрацювала певні механізми його запровадження. Разом з тим процеси, які відбуваються в нашій державі, свідчать про необхідність подальшого реформування законодавства в контексті визначеного міжнародним правом і Конституцією України належного рівня забезпечення прав людини як необхідної умови функціонування української держави. Водночас не можна погодитися з тим положенням Концепції гуманітарного розвитку України, в якому йдеться про необхідність подолання інерцій позитивістського закріплення державою широкого спектру прав і свобод людини та громадянина. Адже саме таким чином держава може активно впливати на розвиток конституційно-правового статусу людини в Україні, збагачуючи його новими правами і свободами та стимулюючи їх гарантування.

Слід врахувати й те, що всі сегменти суспільного розвитку є тісно взаємопов'язаними: незавершеність і недосконалість політичних інститутів створює перешкоди для правової реформи та реформи економічної сфери, а ті, у свою чергу, гальмують поступ до реформування політичної й адміністративної систем України. Проте рівень суспільної довіри до судово-правової системи досі залишається надзвичайно низьким. Послуги таких інституцій, як міліція, суд, прокуратура та адвокатура є хронічно мало затребуваними — понад 90 % респондентів у опитуваннях Інституту соціології НАН України 2005 і 2006 рр. взагалі не зверталися до них у пошуках справедливості. Як відомо, 40–60 % судових рішень не виконуються.

Права людини є певним ціннісним орієнтиром, який дає змогу застосувати «людський вимір» не лише до держави, права, закону, правопорядку, а й до громадянського суспільства, оскільки ступінь його зрілості значною мірою залежить від якісного стану справ з правами людини, від обсягу їх реалізації. Громадянське суспільство в Україні може бути сформованим лише тоді, коли індивід зможе реалізувати свої інтереси та права передовсім завдяки діяльності громадських і політичних інститутів, а держава відмовиться від тотального контролю за його становленням, формами існування

та функціонуванням. Тому за сучасних умов однією з основних вимог громадянського суспільства є соціальна відповідальність у різних сферах життя та на всіх рівнях суспільних відносин і організацій, пов'язаних з ви-суненням на перший план загальнолюдських цінностей.

Проте українське суспільство навіть після політичних зрушень та масової громадської активності 2004 р. демонструє синдром правового безсилля у захисті своїх прав та інтересів перед центральною та місцевою владою, що ще раз підтверджує висновок про бездіяльність громадянського суспільства як одну з основних проблем на шляху формування правової, демократичної держави.

Як результат, особливість сучасної ситуації в Україні зводиться до того, що відбувається двоєдиний процес формування і громадянського суспільства, і правової держави. Модель громадянського суспільства в Україні і механізми практичної реалізації прав і свобод людини й громадянина повинні будуватися на рішучій відмові від патерналістських принципів у відносинах держави й суспільства, на підґрунті соціокультурного плюралізму та багатовекторного партнерства. Підкреслимо, що невід'ємні права не надаються людині законом; закон — це засіб, знаряддя в механізмі забезпечення й захисту прав і свобод людини, тому й самі закони мають бути правовими.

Окремо слід наголосити, що визначені в Конституції України завдання по створенню демократичної, соціальної, правової держави не можуть бути вирішені без відповідного рівня правової культури особи та суспільства. Адже саме належний рівень правової культури є найважливішим чинником, який сприяє становленню правової системи та демократичних підвалин суспільства, впливає на формування всього спектра соціальних відносин, підтримує цілісність суспільства і держави, забезпечує стабільність та правопорядок.

Серед основних елементів правової культури суспільства слід назвати: рівень якісного стану юридичної охорони і захисту основних прав і свобод людини та громадянина; ступінь впровадження в практику суспільного і державного життя принципів верховенства права та правового закону; рівень правосвідомості громадян та посадових осіб; наявність досконалого за формою і змістом законодавства; стан законності у суспільстві; ефективність роботи правоохоронних органів; стан розвитку юридичної науки; ступінь залучення вчених-юристів до розробки проєктів нормативно-правових актів і вдосконалення їх змісту тощо.

Останніми роками в Україні в цілому забезпечено права людини на свободу слова та інформації. Проте свобода слова має й інший вимір та

форму впливу на правову культуру суспільства. У засобах масової інформації дедалі частіше з'являються матеріали, що пропагують насильство, уседозволеність, аморальність, зневагу до патріотичних і громадянських обов'язків, моральних принципів, зневажливе ставлення до представників державної влади. Зникли з екрану та газетних шпальт теми про працю, хлібороба, виробника, патріотизм, порядність, людську гідність.

Обурення викликає пропаганда жорстокості, розпусти, «героїзація» злочинності і злочинців, які завдають великої шкоди моральним і духовним цінностям народу, травмують психіку молоді, породжують небачену за своєю жорстокістю злочинність і чинять дуже негативний вплив на правову культуру суспільства. На думку зарубіжних учених, які вивчають ТБ, воно виступає засобом програмування поведінки людини. В одному з досліджень, що проводилися у США на початку 80-х рр. ХХ ст., 63 % засуджених зізналися, що здійснили злочин, наслідуючи «телегероям», а 22 % перейняли з передач, що транслювалися на ТБ, ще й «техніку злочину».

У цілому слід говорити про такі наявні форми деформації правосвідомості громадян, як правовий нігілізм, правові паліативи, правова міфологія, правовий інфантилізм, правова недосвідченість тощо. Найбільш небезпечною її формою є правовий нігілізм. Досить довгий час у науковій літературі майже не приділялося уваги дослідженню цієї проблеми, хоча потреба в її вивченні виникла вже давно, бо правовий нігілізм поширився не лише у свідомості громадян, але й у державній та громадській діяльності, а також серед юристів. Назріла нагальна потреба дослідити його природу, причини виникнення та напрямки подолання, формувати середовище, в якому людина була б вимушена і мала б реальну можливість діяти за законом, загальними для всіх чіткими правилами поведінки.

У сфері правового виховання основними завданнями сьогодні мають стати: популяризація правових знань (у тому числі через засоби масової інформації), пробудження інтересу в населення до правових знань і підвищення їх доступності, застосування методів реклами, розвиток сімейного правового виховання. Для піднесення рівня правової культури громадян України потрібно, насамперед, виробити чітку державну політику у сфері правового виховання, системний, науковий підхід до проведення відповідних заходів, скоординувати всі зусилля державних органів у цьому процесі. Його основою мають бути приклади з реального життя, які переконують людей у тому, що державна влада, органи влади, усі посадовці прагнуть жити за законом.

Важливо повною мірою використовувати весь позитивний досвід, який був накопичений у нашій країні за минулі часи. Проте використовувати його необхідно творчо, на новій концептуальній основі, виходячи із завдань нинішнього етапу розвитку України як суверенної держави, що прагне стати демократичною і правовою. При цьому необхідно пам'ятати і про те, що вирішення завдань з формування сучасної правової культури в громадян суспільства залежить не тільки від держави, але й від зусиль усієї громадськості, кожного громадянина країни.

Процес правового виховання у багатьох країнах склався як цілеспрямована єдність правової освіти (просвітництва); вироблення звичок і вмінь правомірної поведінки; формування правосвідомості й правових переконань; утвердження у свідомості негативного, непримиренного ставлення до злочину, злочинної поведінки, правопорушень, аморалізму; вироблення потреби й здатності до постійного правового самовиховання, самоосвіти, самовдосконалення.

На загальнодержавному рівні слід розробити програми правової освіти для різних вікових та професійних груп населення. Серед них — вивчення в освітніх закладах усіх рівнів основних положень Загальної декларації прав людини, Європейської конвенції з прав людини, Міжнародних пактів про громадянські та політичні права і про економічні, соціальні й культурні права, Конституції України, основ цивільного, трудового, сімейного, кримінального кодексів України тощо. Важливим є засвоєння знань про базові принципи демократичної держави — верховенство права, повагу прав людини, виборність представницьких органів, гарантії свободи волевиявлення та ін.

Досвід організації правового виховання в нашій країні та й у багатьох розвинутих країнах світу (Великій Британії, Німеччині, Швеції, Японії) переконливо свідчить, що воно стає ефективним лише через системну співпрацю державних і, насамперед, правоохоронних органів з широкими верствами населення з метою укорінення у свідомості різних вікових груп, передовсім — у неповнолітніх і молоді, стереотипу законослухняності для запобігання можливості їх переходу на злочинний шлях.

Серед конкретних напрямків з правового забезпечення розвитку гуманітарної сфери слід виділити такі:

у сфері загальнодержавної стратегії — спрямованість державної політики на захист інтересів особистості, вироблення єдиної правової політики, всебічне забезпечення добробуту громадян, найсуворіше дотримання Конституції і законів державними органами, усіма посадовцями та громадянами;



у сфері правотворчості — професіоналізація законодавчої діяльності, надання населенню права реальної законодавчої ініціативи, поширення знань у галузі юридичної техніки, широке публічне висвітлення та обговорення законопроектів;

у сфері правозастосування — ліцензування юридичних професій, розвиток судової системи, забезпечення прямої дії норм Конституції та доступу до правосуддя, проведення практичних семінарів для працівників державних органів, створення консультативних рад при юридичних відомствах, посилення юридичної відповідальності за порушення прав і свобод громадян;

у сфері громадянського суспільства — розвиток мережі громадських організацій, активне відстоювання інституціями громадянського суспільства своїх прав, боротьба з будь-якими проявами беззаконня і сваволі;

у сфері інформаційних технологій:

– ініціювання внесення поправок до Закону «Про телебачення і радіомовлення», в яких заборонити демонструвати фільми чи телепрограми з елементами насильства, жорстокості;

– створення громадської ради при Комітеті з телебачення і радіомовлення як у центрі, так і в регіонах з метою забезпечення контролю за тим, щоб ЗМІ сприяли формуванню правового суспільства, безперечного дотримання морально-етичних норм;

– прискорення створення суспільного телебачення в Україні, загальнонаціонального каналу під назвою «Право», а також постійно діючої програми (рубрики) з правових питань на обласних центрах телебачення із залученням до цього процесу провідних фахівців у галузі права — як учених, так і практичних працівників.

У Концепції поставлений й обґрунтовано висвітлений такий напрям гуманітарної сфери, як формування нової якості життя, що включає збереження генофонду нації, охорону здоров'я, захист, виховання молоді, розв'язання гендерних проблем, збереження та розвиток духовних надбань тощо. Серед них не менш важливою для нашого суспільства, як наголошувалось і в Концепції, і на форумі, є демографічна проблема.

В Україні склалася тривожна демографічна ситуація, наявним є певний спад, щорічно скорочується чисельність населення приблизно на 300 тис. осіб, спостерігається падіння народжуваності та висока інтенсивність смертності, зокрема у працездатному віці. Порушується статевовікова структура населення. Знижується потенціал здоров'я людини. Для

значної частини населення характерним є нездоровий спосіб життя (гіподинамія, паління, надмірне вживання алкоголю, нераціональне харчування тощо). Зменшується тривалість життя, високими темпами збільшується кількість хронічних неінфекційних захворювань.

Особливу стурбованість викликають негативні процеси в дитячому та молодіжному середовищі. Поза систематичним шкільним навчанням щороку залишається 30–35 тис. дітей різного віку. Бракує закладів ранньої діагностики й корекції вад розвитку (фізичного й психічного) дітей, охоплення їх дошкільним вихованням, професійно-трудовою підготовкою. За даними МВС України, з початку 2001 р. у країні за бродяжництво було затримано 6,7 тис. дітей, за жебракування — 2,2 тис., за пияцтво — 3,3 тис., за продаж наркотиків — 400. При цьому понад 90 тис. сімей не виконують своїх виховних функцій.

Певну увагу учасники форуму приділили обговоренню напрямку формування суспільства знань. У матеріалах до підсумкової колегії МОН України «Вища освіта України — європейський вимір: стан, проблеми, перспективи» докладно викладено проблеми реформування освітньої сфери, особливо вищої освіти (див.: Спецвипуск «Освіта України» № 21–22 (905) від 19 березня 2008 р.).

Отже, форум української інтелігенції зупинився на пріоритетних завданнях суспільного розвитку, пов'язаних із системою національних інтересів, підвищенням якості життя та національної безпеки. Після обговорення на форумі Концепцію гуманітарного розвитку України було схвалено представниками української інтелігенції й визнано за основу плану дій уряду, (місцевих влад) органів місцевого самоуправління та громадських організацій.